

Mål & Mæle·2

7. årgang 1980

Dansk i Engelsk

Den store vikingeutstilling i London har øget interessen for den gamle nordiske indflydelse på de britiske øer. Mål & Mæle bringer en artikel om danske stednavne i England, især bynavne som vikingerne har skabt. I næste nummer bringer vi – af samme forfatter – en artikel om den danske (nordiske) indflydelse på det engelske sprog i det hele taget.

Side 6

Ordnes overtoner

Ordene har ikke kun en begrebsmæssig betydning, den man kan finde i en ordbog. De er også omgivet af lidt mindre håndgribelige, men mindst lige så vigtige, »medbetydninger« eller associative betydninger. Om ordnes overtoner handler artiklen:

Side 17

Sproghistorie

Mål & Mæle har bedt en række sprogforskere fortælle om sprogvidenskabens discipliner: fonetik, grammatik, pragmatik, sociolingvistik osv. I dette nummer finder man en artikel om sproghistorien: hvad er sproghistorie? hvordan arbejder man inden for denne forskning? hvor foregår forskningen? hvad nytte er den til?

Side 23

Sprogligheder 2

De danske stednavne
i England 6

Modersmålselskabet .. 15

Sproglige
associationer 17

Sproghistorie 23

Livsallige tungemål, liflige
udtryk af vore beskedne
sjæle, af vor stille lykke, af
vort lands ynde, af vor fan-
tasis rigdom, hvorfor hyl-
des du ikke af alle så højt
som du fortjener?

N.M. Petersen
(1791–1862)

SPROGLIGHEDER

? Kære Mål & Mæle.

? Sprogligheder – jeg vil gerne spørge:

1) Hvad hedder (hvilken stavning vil I anbefale af) det tillægsord der er afledt af Brandes ligesom Darwinsk/darwinsk af Darwin: *Brandes'sk* eller *Brandesk*? Det sidste, der vel dækker udtalen, har jeg set hos en meget god (70-årig!) skribent i 1960'erne. Men de unge akademiske revolutionære skriver fint »Marx'sk«.

2) Hvad betyder »for tiden«? Hvad kan udtrykket (ikke) kombineres med, og hvorfor (ikke)? Jeg har fået en mistanke om at det har nogle »skjulte« betydningsgrænser m.h.t. varighed/engangsfænomener/repetitive fænomener. I en avis skriver en fader (ironisk):

»Da de to store børn befandt sig i min varetægt, var det livsfarligt for dem (...). Det barn jeg venter for tiden, skal være heldig for ikke at blive dræbt (...).« Søren Vinterberg i Information, s. 7. 21.4.1980.

Er det idiosynkratisk at føle en lille morskab over »for tiden« her? Jeg prøver min grænsefornemmelse: Han er arbejdsløs for tiden: ja. Hun skal have et barn for tiden: nej. Hun er gravid for tiden: måske?? Hun er ikke gravid for tiden: ja (men med interessante implikationer).

Venlig hilsen
Lars Peter Rømhild

! Kære Lars Peter Rømhild:

1) Dette spørgsmål burde man kunne få svar på i Retskrivningsordbogen, specielt i vejledningens § 49, men det gør man ikke. Paragraffen oplyser

at apostrof bruges »i visse tilfælde« foran bøjningsendelse; anden forklaring er der ikke, men følgende eksempler anføres: *filet'er*, *a'er* (bogstavet a), *wc'et*.

Meningen må jo være at apostrof kan bruges til i særlige tilfælde at vise hvor grænsen går mellem roden eller stammen i et ord, og så endelsen. I tilfælde som *filet'en* og *kompromis'et* er det fordi t'et og s'et efter de franske regler kun er stumt når de står sidst i ordet: *filet(t)er* og *kompromiset* lægger op til gale udtaler. Tænk også på forskellen mellem *markis'en* og *markisen*. Bogstavnavne, enten alene eller i forkortelser, bliver nærmest ukendelige hvis grænsen mellem rod og endelse ikke markeres: *tet*, *set*, *tvet*, *lpen*.

Afledningsendelsen -sk er levende og produktiv. Det vil sige at der daglig dannes nye ord med denne endelse. Specielt er den meget brugt i forbindelse med navne: *Sønderborgsk*, *Oehlenschlägersk*, *Einsteinsk*, *Churchillsk* osv. Og hvis navnet ender på et s opstår problemet: *Jægersprissk*? *Horsenssk*? *Brandessk*? *Scaveniussk*? *Fønssk*? Ordene ser stødende ud, først og fremmest fordi konsonantgruppen *ssk* er helt fremmed for dansk retskrivning og stavemåden derfor oplevs som en grov forvanskning af navnene.

Af Aage Hansens værk: »Moderne Dansk« bind II (side 440–41) fremgår det at den slags former faktisk af og til forekommer: *Brandessk*, *brissk*; også formen med udeladt s findes: *Dickensk*, svarende til *Brandesk*.

Den nemmeste måde at klare problemet på, må være at bruge Retskrivningsordbogens § 49 i den fortolkning jeg har foreslået her: lad en apostrof markere navnets grænse: *Jægerspris'sk*, *Brandes'sk*, *Dickens'sk* osv. Tilsvarende når s'et er stumt: *Degas'sk*, *Camus'sk*, *Delacroix'sk*, eller når en s-lyd er skrevet med andet end s: *Berlioz'sk*, *Hartvig Frisch'sk*, *Marx'sk* osv.

Det er den enkleste regel at formulere og at huske. Dropper man det ene s som i *Brandesk*, forulemper man et almindeligt og meget vigtigt retskrivningsprincip, nemlig det der siger at et ord eller et element så vidt det er muligt og rimeligt, ikke skal ændre stavning i forskellige sammenhænge og anvendelser. Det hedder *Brandes*, og endelsen er *sk*; det giver i alt 2 s'er, og det regnestykke skal der helst ikke ændres på.

– Og lige for en sikkerheds skyld: *Brandes'sk* og *Marx'sk* er ikke det samme som *brandesiansk* og *marxistisk*, så på den måde kan man altså ikke klare problemet.

EH

!Kære Lars Peter Rømhild.

2) Nej, jeg tror ikke at du reagerer specielt når du morer dig over det barn jeg venter for tiden. Men det er faktisk en ret lang og indviklet historie.

For tiden betyder næsten det samme som nu, for øjeblikket, p.t. (som det vist er en oversættelse af), men også kun næsten. Ordet nu kan bruges både om det der varer længe: *vi er i en mellemistid nu* og det der varer kort: (tandlægen til patienten) *det vil ikke gøre ondt – nu – gjorde det?*, både om det afsluttede: *hun slår græsset nu* (med fremtidsbetydning) og om det uafsluttede: *hun slår græs nu*,

både om det der sker en enkelt gang: *han vasker op nu* og om det der gentager sig: *han klarer opvasken på 20 minutter nu*.

For øjeblikket kan hverken dække det helt store eller det helt lille tidsrum, men kun et mellemstort: *de er til frokost for øjeblikket*. Udtrykket kan kun bruges om det uafsluttede: *han drikker kaffe for øjeblikket*, ikke: *han drikker teen for øjeblikket*, og både om den enkeltstående begivenhed og om det gentagne.

For tiden bruges kun om det der på en gang er langvarigt afsluttet og gentageligt, eller mere præcist: om en langvarig periode med gentagne muligheder for begivenheder af modsat art. *Hun slår græsset for tiden* betyder således ikke 'hun slår græs for øjeblikket', men snarere: 'i denne periode er det hende der slår græsset hver gang det skal slås, og hvor han kunne have gjort det'. Der er i *for tiden* som en forudsætning indbygget en forestilling om at der ved bestemte genkomne lejligheder kan indtræffe en begivenhed af modsat art, og udtrykket angiver så at det ikke sker i den igangværende periode. *Mængden af viden fordobles hvert fjerde år for tiden*; mængden af viden fordobles uafbrudt og hvergang er der mulighed for at det tog mere eller mindre end 4 år, men for øjeblikket er tiden altså ikke noget andet end præcis 4 år. *Han er arbejdsløs for tiden* – han kunne jo få arbejde hver dag. Lidt værre er: *han arbejder for tiden* – han kunne jo blive fyret. Nægtende sætninger kan altid få tilføjet *et for tiden*, for der er i hver af de genkomne tidsperioder mulighed for at det benægtede indtræder: *hun er ikke gravid for tiden, hun venter ikke noget barn for tiden, hun slår ikke græs(et) for ti-*

den, hun kan hver dag blive gravid. Og de interessante implikationer kommer af at en sætning kun benægtes når afsenderen har grund til at forvente at modtageren tror det som benægtes. Altså forudsættes det at modtageren tror at hun igen er gravid i sætningen *hun er ikke gravid for tiden*.

Er der ikke i forbindelse med det beskrevne genkomne muligheder for det modsatte, kan man ikke bruge *for tiden*. *Hun er gravid for tiden* – ganske vist vil hun før eller siden blive ikke-gravid, men ikke den ene gang efter den anden.

... *det barn jeg venter for tiden* – ganske vist vil jeg på et vist tidspunkt holde op med at vente det, men ikke den ene gang efter den anden. Derfor kan man ikke sige det faderen skrev i avisen.

Men vi søger jo altid en mening – også med det som man ikke kan sige (sådan gør man fx når man læser metaforer). Den mening man til sidst finder i eksemplet kan bare ikke være

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Gårlundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til

ARENA, Forfatternes forlag,
Hald Hovedgaard
8800 Viborg
og mærk det
SPROGLIGHEDER

at Søren Vinterberg har mulighed for at vente barn den ene gang efter den anden (hvad der ellers strejfer en) – for han kan ikke få *det samme barn* gentagne gange. Derfor ender man i usikkerhed.

Det er meget gode spørgsmål vi får for tiden.

OT

?Kære Mål & Mæle.

1)
I min jagt på sproglige lækkerbidder stødte jeg forleden på denne sætning:

»På grund af ferie fik jeg desværre ikke hindret sætternissen i at rette denne stavfejl«.

Herlig, ikke sandt?

Hvad var det nu bladet hed?

2)
Vi har her i Århus en offentlig virksomhed som kalder sig »Århus Amtsvejvæsen« og en der kalder sig »Århus Kommunes Elforsyning«.

Rent bortset fra det lyder utroligt u-dansk at sige: »Århus Kommuneselforsyning«, er det vel lige så rigtigt som »Århus Amtsvejvæsen«. Begge former er jo genetiver, men hvilken er den rigtige?

Med venlig hilsen
Thomas Johansen
Engdalsvej 77
8220 Brabrand.

! Kære Thomas Johansen:

1)Hov hov! Nok er der for mange trykfejl i M&M, men denne sætning er præcis som den skal være. I 6. årgang nr. 4 (side 4-9) behandler Lars Brink en række sprogfejl i forbindelse med vor store fejlkonkurrence. Problemet med at få trykt en tilsigtet fejl, som man vil kom-

mentere, er at sætteren næsten instinktivt retter det forkerte til det rigtige. Det er det der var sket, og Lars Brink beklager at han ikke fik rettet tilbage til det forkerte.

Man kan faktisk gøre os uret!

2) Der er i de to eksempler ikke tale om genitiv (eje- eller til-lægsfald), men om sammensætninger. I nogle sammensætninger sættes der et *s* eller et *e* (evt. et *er*) mellem de to led: *landsmand*, *barndoms-egn*, *murstens-væg* – *lande-sorg*, *børne-rig*, *hånde-vending*. I andre sættes leddene direkte sammen: *guld-klud*, *fod-bold*, *sten-væg*, *land-mand*.

Der kan gives regler for nogle ganske få typer, men i de fleste tilfælde kan man hverken give forklaring eller regel.

Amt er et af de ord der som regel har *s*, men også kan klare sig uden i visse sammensætninger: *amtsvej*, *amtskommune*, *amtsstyggehus* o.a. over for *amt-mand* og *amtsstue*.

Kommune har derimod aldrig *s* i sammensætning: *kommuneskole*, *kommunelærer*, *kommuneingeniør*, *kommunevand* osv. Skulle man lave en sammensætning med *elforsyning* måtte det derfor blive *kommuneelforsyning*, altså uden *s* mellem de to led. Skriver man det i to ord, er det ikke en sammensætning, men en genitivforbindelse, og så skal der som altid ved genitiv *s* til: *Århus Kommunes Elforsyning*.

EH

! Kære Erik Hansen.

Egentlig er jeg ikke uenig med Kirsten Rask i det hun siger om *aa/å* i Mål & Mæle nr. 1/1980. Er det ikke sådan man udtrykker sig når man snarest er helt enig med én og ikke vil begynde med *Jeg*?

Til sagen – for jeg hedder jo noget med *å*: Ligesom du er jeg født Hansen, så måske er vi i familie! Jeg føler mig i alt fald meget på bølgelængde med dig. I en alder af 19 år søgte jeg om navnet *Hårbøll*, for i min nordiske ungdom skulle jeg selv-sagt demonstrere ved at bruge *å*. Jeg fik det svar at jeg kunne få navnet med stavesættet *Haarbøl* i stedet for, da man ikke bevilgede navne med udanske bogstaver og bogstavforbindelser som *å* og *ll* (det var i 1945). Det accepterede jeg så ud fra den betragtning at jeg privat bare kunne skrive *Hårbøl* alligevel (*ll* var ikke noget kardinalpunkt for mig). Det kostede mig 36 kr. eller deromkring; egentlig var det vist 33 kr. 66 øre, men der har nok været lagt lidt porto o.l. til. Min barndoms legekammerat skiftede kort efter fra Hansen til Heinung, og det måtte han give en krone eller to mere for, så han fandt naturligvis at hans navn var lidt mere værd end mit. Men da han altså ikke kom til at hedde noget med *å*, falder det i øvrigt uden for denne fremstilling.

Efter retstavningsreformen i 1948 spurgte jeg om muligheden for at skifte *aa* ud med *å* og fik det svar at det nok nu kunne lade sig gøre ved en kongelig bevilling – for ca. 80 kr., så vidt jeg husker. Det ville jeg ikke ofre, men der gik heller ikke lang tid før det helt enkelt kunne klares ved at jeg fik ændringen noteret hos præsten i det sogn hvor jeg var døbt, og så fik jeg en ny pæn dåbsattest til afløsning af den gamle guldene og navneændringsbeviset.

Som du kan forstå, er det ikke nogen tilsnigelse når jeg skriver mit navn som jeg gør. Men jeg ærgrer mig lidt hvis en og anden skriver mit navn med *aa* – når jeg nu har gået så grue-

lig meget igennem for at få det som jeg ville have det!

Et nyt problem – dog ikke stort – opstod da jeg var blevet gift. Vi besluttede at vore børn skulle have min kones efternavn som mellemnavn, og hun er født *Aaes*. Børnenes mellemnavn blev selvfølgelig stavet *Aes* for konsekvensens skyld, men det er der en del der ikke kan hitte ud af, og nu og da ser vi sammensætningen *Aaes Hårbøl*. Det sker også fra nogle som ikke er ud af *Aaes*-familien, så det må betyde at der er større usikkerhed over for *Å* end over for *å*, hvad der nok ikke overrasker dig.

Særlig delikat blev det for mig i tre år i begyndelsen af '70'erne da jeg var ansat i Grenå. Det irriterede mig at skrive på brevpapir med påtrykt bynavn Grenaa. Jeg kunne heller ikke få mig selv til at skrive Grenaa, og jeg følte mig stundom som en gemen tilflytter der uden blusel trådte på de oprindelige indbygges indgroede vaner og uransagelige følelser.

Den følelse undgår jeg i Nyborg og Korsør. Her er jeg kun ude for den pudsighed at nogle vistnok tror jeg er tosset når jeg skriver Store Bælt for Storebælt, så den bastion opgiver jeg nok snart, så meget mere som jeg ikke har mit hjerte involveret i problemet – men det er en anden historie, som det hedder.

Med venlig hilsen

Karl Hårbøl

! Kære Mål & Mæle.

Ang. Amagermad: Desværre ikke nogen oplysning, der kan føre til nogen løsning, men jeg vil blot supplere med, at jeg aldrig har spist nogen amagermad på Fyn. Her fik vi altid »en skrædder«, (eller »i skræder«, som det selvfølgelig hedder).

Ang. Englenes sprog: »De er ikke belastet med et sprog«. Det må bero på en misforståelse. Gennem hele min barndom har jeg hørt, at englenerne snakker fynsk om søndagen for at glæde Vorherre, – men det er selvfølgelig rigtigt, at det ikke kan kaldes en »belastning«, hvis det er det, der menes med den citerede sætning.

Med venlig hilsen
og fynsk beskeenhed
Anders Rasmussen
Vesternæsvej 2,
4793 Bogø By

! Kære Anders Rasmussen.
Man skal ikke tro på alt hvad man har hørt. Engle taler ikke, heller ikke fynsk, og da slet ikke om søndagen. Om søndagen har de nemlig vigtigere ting for. Men derfor kan Paradiset jo godt ligge på Fyn.

Venlig hilsen
John E. Andersen

! Tak til Anders Rasmussen og andre for deres bidrag til udforskningen af amagermadens kulturhistorie. Jeg håber stadig på nye oplysninger og venter derfor lidt med at gøre rede for sagen. Men jeg har allerede nu fået mere at vide end man kan læse sig til i ordbøgerne om dialekter og rigssprog.

EH

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen og Ole Tøgeby

Lay out: Bent Rohde

Tegninger: Henning Nielsen

Ekspedition:

Arena, Forfatternes Forlag.

Hald Hovedgaard

8800 Viborg

Telf. (06) 63 80 60.

Giro 6253857

Tryk:

Nørhaven Bogtrykkeri a/s,
Viborg

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 50,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til forlaget Arena. Alle henvendelser om adresseforandring, fejl ved bladets levering osv. bedes derimod rettet til postvæsenet.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

De danske stednavne i England

De første vikingetogter til England havde tilfældighedens præg – strandhugst og klosterrov. I 793 gælder det klostret Lindisfarne og året efter Jarrow. Inden århundredets udgang var også St. Columbas kloster på øen Iona gået op i luer. Om det var danske eller norske vikinger der stod bag disse tidlige plyndringer vides ikke.

Fra omkring 835 må hærgningerne imidlertid være blevet mere systematiske, thi fra det år og frem til 851 beskæftiger den oldengelske krønike sig stort set ikke med andet – og her er det med sikkerhed de danske vikinger, der er på færde. I 842 plyndres London. I 850 lander 350 skibe i Themsmundingen. Øerne Sheppey og Thanet (sidstnævnte nu landfast med Kent) hærages og bruges som overvintringskvarter og baser for gentagne overfald i de sydlige provinser.

Men om nogen egentlig bosættelse og dermed indflydelse på sprog, stednavne og kulturelle forhold er der endnu ikke tale.

Året 865 er skelsættende i vikingetogernes historie. Lodbrogsønnerne Ivar, Halfdan og Ubbe Regnarson lander med hvad der af krøniken betegnes som en »mycel hæden here on Angelcynnes lond«. Denne »store hedenske hær« viser sig utrolig effektiv og veldisciplineret, og i de næste 15 år erobrer den næsten hele England, først Northumbria, Mercia, East Anglia og Irland (hvor Ivar blev konge). Dernæst fulgte en række togter mod Wessex, det rigeste, men også det bedst forsvarede kongerige. Wessexkongen, bror til den senere så berømte Alfred den Store, var dog Lodbrogsønnerne en jævnbyrdig modstander,

og vikingehæren vendte sig i stedet mod London, hvor den overvintrede.

Indtil 874 holdt denne hær sig samlet. I det år drog nemlig den ene halvdel til Northumbria og Mercia, mens den anden under Guthrum gjorde endnu et forsøg på at erobre Wessex og dermed den sidste del af England. Kong Alfred holdt dog stand. I 886, udmattet af mange års kampe med vekslende held, enedes man dog om fred, og ved Wedmoretraktaten blev England delt op efter en linie gående omtrent fra London til Chester. Området nord for denne linie blev kendt som Danelagen (dvs hvor dansk lov var gældende). En lignende »Danelag« skulle andre danske vikinger 25 år senere opnå i Normandiet ved traktat med frankerkongen, og også dér har de sat sig spor i stednavnene.

Grænsen mellem engelsk og dansk territorium var etableret, og det er nord for Danelagsgrænsen, at vi skal søge vidnesbyrdene om vikingernes bosættelse.

Også den oldengelske krønike taler sit klare sprog herom. I 876 delte Halfdan Northumbria mellem sine mænd (»Ond ðy geara Healfdene Norðanhymbra lond gedælde, ond ergende wæron ond hiera tilgende«). – Og de begyndte at pløje jorden og skaffe sig føden, står der. Vikingerne havde genoptaget deres hjemlige tiltag – de var blevet bønder.

I 877 udstykkedes Mercia og i 880 East Anglia. Mercia blev opdelt i fem områder hver med sit befæstede sted: Lincoln, Stamford, Leicester, Derby og Nottingham – tilsammen kaldet »Femborgene«, the Five Boroughs.

At vikingerne dog stadig udgjorde en trussel mod Wessex og fungerede som et slags brohoved for nye togter hjemmefra helt frem til den endelige erobring af landet under Svend Tveskæg og Knud, kan vi også udlede af krøniken. Den omtaler dem nemlig bestandig som »hærene« i East Anglia og Northumbria – også efter at de havde slået sig ned som bønder.

I ly af disse »hære« har der sikkert fundet en vis indvandring sted. Hvornår og hvor mange ved vi intet om. Krøniken er tavs. Danske navneformer og låneord, som vi skal behandle i en senere artikel, viser former der kunne tyde på at en overvejende del af kolonisterne er kommet tidligt, altså forud for Svend Tveskægs og Knuds erobring af England, men noget helt sikkert holdepunkt er disse sproglige vidnesbyrd dog ikke.

Så kort om de historiske forudsætninger.

Navnetyper

De danske stednavne er med få undtagelser koncentreret i området nord for Dane-lagsgrænsen, stærkest i Lincolnshire, Leicestershire og Yorkshire. De må alle stamme fra tiden fra hærens bosættelse frem til det 11. århundrede, men en snævrere fastlæggelse af de enkelte stednavnes kronologi er vanskelig. Kun relativt kan man komme et stykke vej.

Vi skal i det følgende foretage en systematisk gennemgang af de vigtigste stednavnetyper, men først et par grundlæggende kendetegn, der udskiller dem som specifikt nordiske. (For nemheds skyld vil betegnelsen »nordisk« blive anvendt i det følgende, for de norske vikinger er for nogle typers vedkommende stærkt inde i billedet).

I) Sandsynligheden taler for nordisk oprindelse når stednavnet indeholder et typisk nordisk suffix (endelse), f.ex. *-by*, *-thorpe*, *-toft*, *-beck*, *-thwaite*, etc. Sikreste

tilfælde møder vi, når sådanne suffixer er koblet til et nordisk personnavn, f.ex. *Grimsby*, *Haconby*, *Sculthorpe* (:Skuli), *Hawthorpe* (:Havarðr), *Sibbertoft* (:Sigbjørn), *Inglethwaite* (:Ingolfr).

II) Hvis stednavnet indeholder nordiske bøjningsselementer, typisk genitiv ental på *-ar*, *-er* : *Borgerdale* (:borgens dal), *Dalderby* (:dalens by), *Harterbeck* (:hjordens bæk), *Amounderness* (:Agmundrs næs:), etc.

Sådanne stednavne med bevaret nordisk genitivs endelse er især almindelige mod nordvest, samt i dele af Yorkshire.

Nogle navne som f.ex. *Laceby* (:Leifs by), *Ulceby* (:Ulfs by) er dobbelt sikre. Foruden at bestå af et nordisk personnavn + nordisk suffix, afspejler de også genitiv på *-s* i stedet for oldengelsk (OE) *-es*, hvilket ville have givet os moderne former som **Lazeby*, **Ulzeby*.

Nogle typer har oldnordisk (ON) dativ flertal på *-um*: *Hoon* (ON *haugum* »ved højene«), *Lathom* (ON *hlaðum* »ved laderne«), *Lytham* (ON *hliðum* »ved skrænterne«), etc.) altså en type vi også genfinder herhjemme i f.ex. *Husum*, *Dalum*.

At nogle stednavne indeholder nordiske vokal- eller konsonantforbindelser, f.ex. *ai* (hvor OE har langt *ā*), *au* (hvor OE har *ēa*), *sk* (hvor OE har *sc*, udtalt som *sh* i »sharp«) er ikke tilstrækkeligt kendetegn. Her kan vi, som vi skal se i det følgende, stå overfor de såkaldt skandinaviserede former.

Stednavne på *-by*

Udgør langt den talrigeste gruppe (ca. 700), tættest koncentreret i Yorkshire og Lincolnshire. Til dem svarer danske stednavne i Normandiet på *-bu* (*Carquebu*, *Kerby*, etc.) Ca. $\frac{2}{3}$ af de engelske stednavne på *-by* har et personnavn som første led, grundlæggeren af bosættelsen: *Swain-*

by (:Svend), *Gunnby* (:Gunnar), *Ormsby*, *Grimsby*, *Thirkleby* (:Thorkild), etc.

I nogle navne markerer førsteledet orientering i forhold til en måske ældre primær bebyggelse: *Westerby*, *Swinderby* (:sønderby), *Asterby* (:østerby), *Netherby*, etc. I andre betegner det et typisk træk ved beliggenheden: *Aby* (:åby), *Huby* (:højby), *Dalby*, *Linby* (:lindeby). Nogle få har dyrenavne: *Beeby*, *Grisby*, *Wetherby* (:vædderby). Typer som *Denby*, *Danby*, *Denaby* (:danskerby) må have været anlagt i områder, hvor englænderne var i overtal, og det er sikkert dem der har givet navnene. Det omvendte kan så have været tilfældet med *Ingleby* (:englænderby).

Navne som *Normanby* og *Irby* er særlig hyppige mod nordvest, og tyder på norsk bosættelse fra Irland.

Mange navne af *-by* typen frembyder imidlertid identifikationsproblemer. I nogle tilfælde har det nordiske suffix erstattet et oprindeligt OE *-byrig* (dativ ental af *-burgh* og svarende til mod. eng. navne på *-bury*), og peger således ikke hen på nogen nordisk bebyggelse, f.ex. *Thornby*, *Naseby*, *Rugby* (OE Hroca byrig). Ofte kan det nordiske *-by* suffix vise sig produktivt i perioder, der ligger efter vikingetiden. Typiske tilfælde er samstilling af normannisk personnavn + *-by*: *Ponsonby*, *Rickerby*, *Ellonby* (:Alein).

Hvis navnene indeholder et førsteled, der kan være både engelsk og nordisk, er det umuligt med sikkerhed at afgøre proveniens: *Moorby*, *Smisby* (:smedeby). Noget lignende gør sig gældende ved andre nordiske suffixer.

Stednavne på *-thorpe*

Dette suffix er typisk østnordisk og kendes herhjemme som *-strup*, *-drup*, *-trup* etc. samt i simplexformen *Torp*. Navnene på *-thorpe* opfattes derfor af mange som rent danske bebyggelser. Suffixet betegner

en mindre udflytterbosættelse, hvilket også den hyppige brug af simplexformen *Thorpe* kunne tyde på. De regnes traditionelt som yngre end *-by* navnene, og er tit placeret på ringere jord.

I Normandiet forefindes dette suffix nogenlunde uændret i former som *Sauxetorp*, *Daltorp*, *le Tourp*.

I visse dele af Danelagen optræder det næsten ligeså talrigt som navnene på *-by*. Den almindeligste type er også her sammensat med et personnavn: *Sculthorpe* (:Skuli), *Gripthorpe* (:Gripr), *Cawthorpe* (:Kali), etc. Mange er senere forsvundne, og vi har kun kendskab til dem fra middelalderkilder: *Colestainthorpe*, *Swainthorpe* (:Svend), *Grinklethorpe* (:Grimkil).

De optræder i næsten samme systematiske grupper som navnene på *-by*: *Owsthorpe* (:øst-), *Northorpe*, *Southorpe*, *Woodthorpe*, *Millthorpe*, *Birthorpe* (:birk-), *Londonthorpe* (tidligere *Lunderthorpe*), *Danthorpe*, etc.

Syd for Danelagsgrænsen findes en del navne af typen *-throp* (OE *-ðrop*): *Winthrop*, *Euthrop*, etc. Disse kan give problemer, da suffixet tit falder sammen med det langt almindeligere nordiske *-thorpe*. Geografisk placering kan her være et fingerpeg om vi står overfor et nordisk eller et engelsk stednavn.

Også *-thorpe* suffixet kan vise sig senere produktivt, f.ex. som her med normannisk personnavn: *Waterthorpe* (:Walter), *Bacanthorpe* (:Bacun, øgenavn for tyk mand), *Thorpe Morieux*, etc.

Stednavne på *-thwaite*

svarer til danske på *-tved*, egl. om en rydning i skoven. I Normandiet er de også talrige og med formen *-tuit*: *Braquetuit*, *Lintuit*, *Longtuit*, etc. Som herhjemme findes det også brugt i usammensat form, fx *Thwaite*.

Navnene på *-thwaite* er især hyppige i

Vikingerne indfaldsveje. Kortet viser de nordiske navne for forskellige lokaliteter, som vi kender f.eks. fra sagaerne. Den stiplede linje markerer Danelagsgrens, som den blev fastlagt i traktaten mellem Guthrum og kong Alfred. Tallene 1-5 er »Femborgene« (the Five Boroughs). Efter John Geipel: *The Viking Legacy* (1971) p. 35.

det nordvestlige England. Alene i Cumberland, Westmoreland, Lancashire og Yorkshire (WR) er der over 200 af dem.

Mindre end $\frac{1}{10}$ indeholder et personnavn som første led: *Gunnerthwaite*, *Inglethwaite* (:Ingolfr), *Allithwaite* (:Eileifr). Flere beretter om særegne træk ved rydningen, hvordan den var fremkommet, i hvilken slags skov, og hvad den skulle bruges til: *Smaithwaite* (:smal-), *Braithwaite* (:bred-), *Mickelthwaite* (:møgel, dvs stor), *Storthwaite* (:stor-), *Swinithwaite* (ON sviðningr, altså skabt ved afsvidning af skov), *Birkerthwaite* (:birk-), *Applethwaite*, *Haverthwaite* (:havre-), *Ruthwaite* (:rug-), etc. Et andet navn for en rydning, dansk *-rød* (f.ex. *Hillerød*), findes i England kun i et enkelt tilfælde, nemlig *Ormerod* (:Orms rydning). Det blev i Danmark produktivt senere end *-tved* navnene, og nåede aldrig rigtigt at blive overført til England. Mange *-thwaite* navne er i tidens løb gået tabt ved at blive forvansket til *-thwick*, *-twick*, *-wick*, især i de sydligere dele af Danelagen. I nogle tilfælde er elementet byttet helt ud; *Stainfield* i Lincolnshire hed i middelalderen *Stainthwaite*. Suffixet har kun i sjældne tilfælde vist sig produktivt, således som her med normannisk personnavn: *Bassenthwaite* (:Bastun).

Stednavne på -toft

er typiske for den østlige del af Danelagen, og svarer til danske bosættelser i Normandiet på *-tot*: *Staintot*, *Brametot*, *Appetot*, osv.

Den oprindelige betydning var et stykke jord egnet til at bygge hus på, altså hævet lidt over terrænet. Den senere betydning »lille gårdsted« findes stadig i engelske dialekter, f.ex. i Lincolnshire, hvor man endnu taler om »a toft«, hvis ejer betegnes som »tofter« eller »toftman«.

Også en stor del af denne type har et

personnavn som første led: *Sibbertoft* (:Sigbjørn), *Lowestoft* (:Hloðver), *Habertoft* (:Hagbarðr), *Scraptoft* (:Skraði), etc. Endvidere beskrivende beskaffenhed eller beliggenhed: *Langtoft*, *Bratoft* (:bred-), *Altoft* (:gammel-), *Sandtoft*, *Nortoft*, *Eastoft*, *Wigtoft* (:vig-). I middelalderkilder kan yderligere belægges: *Aslactoft*, *Ulvestoft*, *Eyrichtoftis* (:Erik).

Som herhjemme forekommer suffixet også som simplex og i flertal (som f.ex. *Gentofte*): *Toft* i Warwickshire og *Tofts* i Norfolk.

Andre nordiske elementer

er *-beck*, som findes spredt over hele Danelagsområdet: *Holbeck* (:hul, dvs dyb), *Skirbeck* (:skær, dvs klar og ren), *Foul Beck* (:fuglebæk), *Skirpenbeck* (:gold jord, jvf. dansk *Skjerping*), *Ged Beck* (:gedde).

I Normandiet er denne type også rigt repræsenteret: *Houlbec*, *Foulbec*, *Carbec*.

ON *haugr* (:høj) findes i mange forvanskede former: *Aslaoe*, *Haverstoe* (:Havarðr), *Thingoe* (:tinghøj), *Hoby* (:højby), *Dringhoe* (:dreng, dvs kriger), etc. Suffixet forekommer også i en nordlig variant *-hough*: *Philiphough*.

ON *hlaða* (:lade) findes i *Laithes*, *Lathrom* (egl. dativ flertal. »ved laderne«), *Silloth* (:sølade).

ON *sætr* (:græsgang på bjergside) er almindeligt især i Cumberland: *Satterlowe*, *Satterthwaite*, *Appersett* (:æble-) – men typisk for Orkney- og Shetlandsøerne, hvor henvend halvdelen af de gamle gårdnavne bærer suffixet *-setter*: *Bakkasetter*, *Dalsetter*, *Barfensetter* (:Bergfinn), *Hestinssetter* (:Eysteinn). Ofte med reduceret suffix: *Swinister* (:Svend), *Ukinster* (:Hakon).

ON *garðr* (:gård) i Normandiet som *-gard* (*Auppegard*, *Digard*, *Lingard*). I England hedder det *-garth* og er hyppigst mod nordvest, hvor det stadig bruges dialektalt

om en lille gård og »garthman« om ejeren. Typiske eksempler er *Applegarth* (:æble-), *Calegarth* (:kålgård), *Scowgarth* (:skovgård), *Stainsgarth* (:personnavnet Sten), etc.

ON *skogr* og *viör* bruges stadig i Lake-landområdet (*scow*, *with*) dialektalt for skov eller bevoksning. Også i stednavnene er de typiske for dette område: *Thurnscoe* (:tjerne-), *Swinscoe* (:svine-), *Birkiscoe* (:birke-), *Scowgarth* (:skovgård); *Askwith* (:askeskov), *Blawith* (:sort skov). Sml. danske stednavne på *-ved* (f.ex. *Vedby*, *Sundeved*, *Veddinge*).

ON *dalr* (:dal) er typisk i skotske og Yorkshire stednavne: *Lonsdale*, *Birkdale*, *Mossdale*, *Langdale*, *Dibidale* (:dybdal), *Grisedale* (:gris-), *Codale* (:ko), *Uldale* (:ulv), *Thrixendale* (:Sigstein). ON *bol*, som vi kender herhjemme i stednavne på *-bøl*, f.ex. *Skovbøl* »gård i skoven« og som også genfindes i *boelsmand*, er typisk for det vestlige Skotland: *Arnaboll* (:Arne), *Thorboll*, *Ullapool* (:Ulf). Ofte sammensat med ON *staðr* optræder det i sammmentrukket form nu som *-bost*: *Swanibost* (:Svend), *Kirkibost*.

Flere danske forskere har anslået at vore hjemlige *bøl*-navne må være yngre end bebyggelserne med *-torp* (= -trup, -drup, -strup osv.). Grundlaget for denne datering er at *bøl*-typen ikke skulle være bragt til England af vikingerne og altså derfor må ligge senere. De talrige *bol*-navne i Skotland taler herimod, men man kunne selvfølgelig betragte dem som rent norske. Tilstedeværelsen af *bol*-suffixet også i Danelagen, fx *Newball* (:nybøl), gør dog hele dateringen yderligere usikker.

ON *buð* (:lille træhytte) indgår i en del stednavne, typisk i de nordvestlige egne af England. Det forekommer også i Normandiet i den forfranskede form *-beuf* (*Ribeuf*, *Dalbeuf*). Typiske engelske eksempler på dette suffix er *Thurlowbooth*

(:Thorlak), *Dunnishbooth* (:Dunning), men det findes også i mere forvanskede former: *Bowerdale*, *Bewcastle*, samt som simplex *Booth*, *Bouth*, *Botham* (det sidste i dativ flertal »ved boderne«).

Sjældnere nordiske elementer

er *-keld* (:kilde): *Hallikeld*, *Keldholm*; *-wra* (:vrå) *Wray*, *Thackray* (:med siv til tækning), *Rowrah* (:rug-), *Bigwra* (:byg-); *-wath* (jvf. dansk *-vad*): *Winderwath*, *Stockdale Wath*; *-car* (jvf. dansk *kær*): *Batley Carr*, *Elleker* (:ellekær); *-fell* (jvf. dansk *fjeld*): *Cam Fell* (:kam-), *Hest Fell* (:hest-), *Mickle Fell* (:stor); *-holm* (ON *holmr*): *Kettleshulme* (:Ketil), *Bigholme* (:byg-). Som simplex: *Hulme*; *-sty* (jvf. dansk *sti*): *Swansty* (:Svend), *Brandsty* (:Brandr); *-sike* (ON *siki* »vandløb«): *Calf Sike*, *Sandy Sike*; *-ness* (jvf. dansk *næs*): *Inverness*, *Ardtornish* (:Tors næs), *Skegness*, *Langness*; *-odd* (jvf. dansk *odde*): *Greenodd*, *Tromode* (:Tryms odde). *-ey* (ON *á* »å«): *Rawthey* (:rødå); *-bank* (jvf. dansk *banke*): *Kirkbank*. *Bon-* (ON *bonda* »bonde«): *Bonby*, *Bomby*.

Elementet *-wang/-wong* kan repræsentere både OE *wang* og ON *vangr* (jvf. dansk *vang*), men da det mest optræder i marknavne i Danelagen, er den nordiske rod den sandsynligste: *Wetwang*, *Wong Farm*.

En eng hedder dialektalt i store dele af det gamle Danelagen »ing«, og dette element indgår i talrige marknavne, mest i flertalsformen *Ings*, men også i ental: *Round Ing*. Et andet nordisk element som er hyppigt i marknavne er *Intake* eller *Intack*, der oprindeligt betegnede et stykke nyopdyrket jord.

Langs de engelske kyster findes »skerries« (ON *sker* »skær«): *Black Scar*, *Ravenscar*, *Sker Point*, *Carling Skerry* (:kællingskær). Brugen af ordet *kalv* herhjemme til at betegne en lille ø (f.ex.

Strynø Kalv) er også overført til England: *Calf of Man, The Calves of Eday and Flotta, Calf of Mull* (ON Mylarkalfr).

ON *gata* (:gade) har kun overlevet i de nordlige dialekter med den danske betydning. Det indgår i talrige gadenavne i byer som Norwich, Edinburgh, Lincoln, Sheffield, og frem for alt York: *Fishergate* (tidligere *Fiskergate*), *Goodramgate* (:Gut-torm), *Skeldergate* (:skjoldmager-), *Danesgate*, *Souttergate* (:skomager-), *Monkgate*.

En del elementer er snarere norske end danske. De er som regel typiske for de nordlige og nordvestlige dele af landet, hvor der fandt bosættelse sted fra de norske vikinger i Irland. De vigtigste er *-scale* (ON skali »hytte«): *Scales, Scholes, Seascale, Brinscale* (:brændt hytte); *-gill* (ON gil »kløft«): *Reagill* (:ræve-), *Gaisgill* (:gåse-), *Swarthgill* (:sorte kløft); *-brick* (ON brekka »høj«): *Larbrick* (:lerhøj), *Warbreck* (:vardehøj); *-slack* (ON slakki »dal«): *Witherslack*. Nogle af de tidligere nævnte suffixer er nok også snarere norske end danske, således *-sætr*, *-fell* og nogle på *buð*.

Omvendeformer

Hvor vikingerne bosatte sig i områder med keltisk talende befolkning optræder deres stednavne ofte med leddene byttet om efter keltisk skik. Et sted der fik navn efter en bro bygget af vikingen Styr ville have givet en moderne form **Steerbridge*, men i det keltiske nord og nordvest er ledfølgen *Brigsteer* (:bro Styr) typisk. Lignende eksempler er *Gilcambon* (:Kambans kløft), *Corstorphine* (:Thorfins kors), *Kirkoswald* (:Oswalds kirke), *Set Forn* (:Fornis sæter), etc.

Blandingsnavne

bestående af et nordisk + engelsk element er særdeles talrige. De fleste indeholder et

nordisk personnavn foranstillet et engelsk *-ton*: *Grimston, Thurstaston* (:Thorstein), *Askerton* (:Asger), *Kedleston* (:Ketil, Keld), *Aslacton, Gonalston* (:Gunnulfr), *Rolston* (:Rolf).

Man kan ikke umiddelbart betragte disse hybridnavne som rent nordiske, selv om også suffixet *-ton* eksisterer her (f.ex. *Søften, Galtan, Tune, Eskilstuna*). Det var blot ikke produktivt herhjemme samtidig med vikingetogene. Vi må derfor snarere betragte *-ton* som et rent engelsk element (det er iøvrigt det der senere giver »town«), og står hermed overfor hybridformer (blandingsformer), de såkaldte Grimston-hybrider.

For vikingetidshistorikere frembyder Grimston-hybriderne imidlertid alvorlige fortolkningsproblemer, og de er blevet taget til indtægt for mange teoridannelser.

Vidner de om ejerskifte eller kolonisering? – Den mulighed er nærliggende, at danske vikinger har overtaget engelske bebyggelser på *-ton* og ganske enkelt sat deres egne navne foran, for at markere det nye ejerforhold. At *-ton* suffixet er blevet bevaret, kan så eventuelt skyldes at danskerne har været i mindretal, og englænderne fortsat har anvendt den hjemlige betegnelse for et beboet sted. Der bliver således ikke tale om kolonisering eller opdyrkning af nyt land, blot nye ejere på gårdene.

Man kan også tolke hybriderne som et rent engelsk anliggende. De nordiske navne de indeholder i førsteledet kan jo have været båret af englændere, idet det er en velkendt sag at erobrernes navne blev anlagt af englændere langt op i tiden. Herom vidner talrige middelalderkilder. – Vi ved altså intet med sikkerhed om navnebærernes nationalitet.

En mulighed for at betragte Grimston-hybriderne som vidnesbyrd om dansk bosættelse foreligger dog også. Vikingerne kendte ordet »tun« fra deres eget sprog, det

Sogne som bærer nordiske navne og deres placering i forhold til Danelagsgrænsen (efter P.H. Sawyer: *The Age of the Vikings* (1962) p. 157).

blev blot ikke brugt som stednavnesuffix på den tid. Men det er ikke utænkeligt, at de kan have overtaget suffixet fra engelsk og brugt det, fordi det nu engang var det man brugte i de egne hvor de havde slået sig ned. Noget lignende gjorde normannerne nogle hundrede år senere, som vi allerede har omtalt, jvf. typer som *Ponsonby* (:Puncun), *Rickerby* (:Richard), *Bryanston* (:Brian), *Howton* (:Hugh), etc. Også hos danskerne i Normandiet finder vi lignende træk, nordisk personnavn + stedligt suffix: *Equiqueville* (:Skeggi), *Grimouville* (:Grim), *Carville* (:Kari), *Touteinville* (:Thorstein), *Regnerville* etc.

Skandinaviseringer

Kalder man engelske stednavne i forandret form. Hvor sådanne findes, må vikingerne have været om ikke i overtal, så i hvert fald tilstrækkelig mange til at kunne påvirke et stednavns udtale.

Et bynavn som *Charlton* vil illustrere forholdet. Det svarer lydligt ganske præcist til OE *ceorla tun* (:karleby), hvor *c* udtaltes som *Ch-* i *Charles*, men i Danelagen optræder byer af dette navn ofte med formen *Carlton*. Altså en udtale der skyldes at vikingerne bruge [*k*] i denne position. Derfor hedder byen *Keswick* i Cumberland, Norfolk og Yorkshire (WR), men *Chiswick* i Essex og Middlesex. Således også *Kepwick* overfor *Chipwick*, *Skelton* overfor *Shelton*, *Skipton* overfor *Shipton*, *Fiskerton* overfor *Fisherton*, osv.

Germansk *ai* bibeholdtes i ON, men var i OE blevet *ā*. OE *stān* (:sten) i stednavne i Danelagen erstattes således ofte af vikinernes *stein*. Bynavne som *Stainley*, *Stainforth*, *Stainland*, *Stainmore*, *Stainton* (alle Yorkshire) svarer derfor til ikke-skandinaviserede varianter *Stanley*, *Stanford*, *Stanland*, *Stanmore*, *Stanton*. Til *Aikley* (:eg-) svarer på samme måde *Oakley*, til *Braith-*

well svarer *Bradwell*, osv.

Den ON diftong (tvelyd) *au* svarer til OE *ēa*, hvilket igen giver pardannelser som *Austwick* (:øst) – *Eastwick*, *Owston* – *Aston*. ON *rauðr* (:rød) indgår i det almindelige Yorkshire stednavn *Rawcliffe*, medens den ikke skandinaviserede form forefindes i *Redcliffe*. I ældre kilder kan man ofte finde et stednavn angivet med både dets engelske og dets nordiske form: *Eastbec/Oustbec*, afspejlende de to befolkningselementers daglige brug af ordet.

Et OE bynavn som *Wulfheres tun* (Lancashire) optræder nu som *Ulverston*, og viser at vikingerne ikke brugte *w-* foran visse bagtungevokaler (sml. dansk *uld*, *ulv*, *orm*, *ord*, etc. med den tilsvarende engelske form: *wool*, *wolf*, *worm*, *word*).

For OE *hea-*, *heo-* brugte vikingerne *hj-*, der senere i engelsk gengives *sh-*, og OE *Heoptun* bliver således til *Shipton*. Det er iøvrigt samme udvikling vi ser i *Shetland* – vikinernes *Hjaltland*.

Bynavnet *York* er også en skandinaviseret form. Englænderne kaldte den *Eoforwic*, som hos vikingerne blev til *Jorvik*, idet de gengav OE *eo* som *jó*. Noget lignende ser vi i sagaerne, hvor den engelske konge *Æðelred Eadgares sunu* som bekendt fremtræder som *Aðalraðr Jatgeirson*.

Tit er et helt engelsk element udskiftet med et tilsvarende nordisk. I Danelagstednavne som *Conington*, *Conisbrough*, *Coniscliffe*, *Coniston* har det oprindelige OE *cyning* (:konge) måttet vige for nordisk *konungr*.

Noget lignende har fundet sted i *Howdon*, hvor ON *hofud* (:hovede) har erstattet OE *heafod*. I *Melton* finder vi ON *meðal* (:middel, jvf. stednavne som *Me(j)lby*, *Mejlgade*); den rent engelske form er *Middleton*.

Vi har i denne fremstilling kun i enkelte tilfælde berørt stednavneelementer der er

typiske for Hebriderne, Orkney, Shetland samt de nordskotske øer og kyststrækninger. Her møder vi stednavnegivning, der ofte er så overvældende nordisk, at den praktisk talt har slettet alle spor af tidligere befolkningslementer. På Orkney og Shetlandsøerne, hvor det nordiske sprog (kaldet Norn eller »Danska Tung«) blev talt endnu for ca. 200 år siden, er ikke-nordiske stednavne en undtagelse. Alene for Shetlandsøernes vedkommende løber deres antal op i 100.000, hvis vi medregner gård- og marknavne.

Det vil selvsagt føre for vidt at give en

oversigt over bare de væsentligste typer af disse navne, men der kan henvises til nogle afhandlinger om emnet.

Brøgger, A. W. *Ancient emigrants - a history of the Norse settlements in Scotland* (Oxford 1929)

Marwick, H. *Orkney farm-names* (Kirkwall 1952)

Ratter, W. *Our Shetland placenames* (Lerwick 1947)

Wainwright, F. *The Northern Isles* (London 1962)

Torben Kisbye f. 1930
lektor i engelsk
Aarhus Universitet.

Modersmål-selskabet

I oktober 1979 tog en række personligheder – iblandt dem kendte forfattere og skolefolk – initiativ til at stifte et nyt dansk modersmålsselskab. I en skrivelse, der blev sendt til mange interesserede, gav de udtryk for deres overbevisning om, at sansen for det talte sprog efterhånden er meget ringe udviklet her i landet, og at den utilstrækkelige sproglige udtrykssevne kan indebære en fare for demokratiets videreudvikling og en betydelig risiko for, at al-

lerede eksisterende forståelsesklofter mellem store dele af befolkningen uddybes yderligere.

Den 27. november 1979 mødtes ca. 140 personer til selskabets stiftende møde i Vordingborg. Fhv. seminarielektor Poul Hansen bød velkommen på initiativtagerens vegne, og direktøren for Statens Informationstjeneste, Henning Skaarup, fortalte i et indledende foredrag om sine oplevelser med det danske sprog. Efter ham

talte fhv. seminarirektor Morten Bredsdorff om vores sprog, der efter hans opfattelse var truet af misbrug og forfladigelse.

Efter en kort diskussion besluttede mødedeltagerne sig til stiftelsen af det nye modersmålselskab og valgte en foreløbig bestyrelse, der skal arbejde videre med udformningen af selskabets vedtægter og forberedelsen af dets første årsmøde. Bestyrelsen valgte på et konstituerende møde fhv. seminarielektor Poul Hansen til sin formand.

Siden mødet i Vordingborg har bestyrelsens medlemmer arbejdet ihærdigt på at orientere den danske offentlighed om selskabets eksistens. I dagspressen har man kunnet læse adskillige artikler og interviews, der beskæftigede sig med Modersmål-Selskabet. De mange meningstilkendegivelser, dette har affødt, viser, at der er stor interesse for vores selskab i brede kredse af landets befolkning. Mange mennesker har udtrykt deres sympati for og støtte til Modersmål-Selskabets arbejde, men der har naturligvis også meldt sig enkelte kritiske røster i den offentlige debat.

Kritikken bunder i reglen i den misforståelse, at selskabets oprettelse skulle være udtryk for »de borgerliges« trang til at udbrede middelklassens ideologi og kulturelle normer. Nogle er bange for, at vi vil forsøge at fuske specialister og faglige foreninger i håndværket, andre tror, at vi er tilhængere af sproglig puritanisme og petitessejagt.

Alt dette er ingenlunde tilfældet. Bestyrelsen har på sit første møde formuleret følgende formålsparagraf for Modersmål-Selskabet: »Selskabet vil arbejde for at skærpe sansen for det danske sprog som en grundlæggende forudsætning for vor kultur, og for at forbedre evnen til at udtrykke sig klart og nuanceret i tale og skrift«.

Vi mener simpelthen, at det står sløjt til

med sproget her i landet, og at dette bl.a. skyldes skødesløsheden i massemedierne og den utilstrækkelige sproglige opdragelse i skolerne. Sproget er vores vigtigste kommunikationsmiddel, og derfor må vi arbejde for, at så mange som muligt kan udtrykke sig så klart og nuanceret som muligt. Dialekterne indgår som et naturligt led i mange menneskers udtryksevne, og vi er heller ikke modstandere af sproglig fornyelse – eller for den sags skyld af slang, hvor den måtte være på sin plads. Men vi vender os imod en tiltagende simplificering af sproget, der meget vel kan resultere i, at store befolkningsgrupper kun lærer »boble-sprog« og på denne måde bliver sat udenfor de demokratiske beslutningsprocesser, der kræver en høj grad af sprogtilegnelse og udtryksfærdighed.

Modersmål-Selskabet bør efter vores opfattelse være en forening, hvor alle, der er interesserede i det danske sprog, mødes og diskuterer problemerne. Vi forestiller os en udbredt foredragsvirksomhed og seminararbejde i små grupper over hele landet. Hvert år vil selskabet udgive en årbog, der skal orientere medlemmerne og offentligheden om dets virke og indeholde bidrag, der er af værdi for dets anliggende. Ved sit første årsmøde, der fandt sted i København i slutningen af april 1980, uddelte Modersmål-Selskabet for første gang en hæderspris til en personlighed, der har gjort sig fortjent om det danske sprog.

Bestyrelsen har udformet en folder, der skal give alle interesserede en første information om selskabets formål og arbejds-måde. Alle er velkomne i Modersmål-Selskabet! Vores sekretariat har adresse hos rektor Tom Høyem, Høng Studenter- og HF-kursus, 4270 Høng.

P.b.v.

Reinhard Brose, f. 1941
studielektor, cand. mag.
Skanderborg Amtsgymnasium.

Sproglige associationer – på godt og ondt

Langt de fleste ord i sproget har hvad man kunne kalde et begrebsmæssigt indhold (undtagelser herfra er for eksempel ud-råbsord som *ih* og *åh* og *næh* og småord som *endda* og *måske*). I begrebsmæssig forstand betyder ordet *kvinde* således 'voksen person af hunkøn', *paraply* betyder 'skærm af stof, fastgjort til en stok, med den funktion at danne ly mod regn', *efterår* defineres begrebsmæssigt som 'årstid mellem sommer og vinter' eller 'tidsrummet mellem 1/9 og 1/12, og *rød* kan begrebsmæssigt defineres ved sin plads i farvespektret.

Det begrebsmæssige indhold i et ord finder vi beskrevet i en énsproget ordbog (for eksempel Nydansk Ordbog) som den første definition af ordet. Det er rimeligt nok: det begrebsmæssige indhold udgør nemlig som regel det mest konstante indhold i ordet og er desuden ofte udgangspunkt for andre, mere skiftende betydninger af ordet.

Vi benytter os især af begrebsmæssigt indhold i hvad man kunne kalde sprogets *seriøse* funktion, det vil sige, når vi vil videregive kendsgerninger, når vi stiller regulære spørgsmål, når vi udsteder ordrer osv.

Men mange ord har foruden det rent begrebsmæssige indhold også et associativt indhold, som skal forstås som de associationer af forskellig art, som vi som sprogbrugere kan have til ordets lydlige form eller til dets begrebsmæssige indhold. I nogle tilfælde vil dette associative indhold være registreret i en ordbog, ofte illustreret ved en fast ordforbindelse: når for eksempel Nudansk Ordbog under artiklen *kvinde* anfører forbindelsen *hun er helt igennem kvinde* – så tænkes der ikke så meget på det begrebsmæssige indhold 'voksen person af hunkøn', som der tænkes på de egenskaber, som traditionelt knytter sig til ordet *kvinde*, jævnfør også følgende citat fra Nicholas Blake's »Det dybe sår«:

Maire havde i begyndelsen forekommet mig at være helt anderledes – så snerpet, kønsløs, oprigtig, fornuftbetonet – men nu så jeg pludselig kvinden i hende . . .

Her er det associative indhold i *kvinden* sammensat af det modsatte af 'snerpet', 'kønsløs', 'oprigtig' og 'fornuftbetonet'!

Vi kan tage et par eksempler mere: ordet *paraplyorganisation* (som vist ikke er ordbogsregistreret, men udmærket kunne være det) er også baseret på associativt indhold i ordet *paraply* – eftersom det ikke

betyder 'organisation af skærme af stof, fæstnet til . . .'. På samme måde er det associativt indhold, der gør sig gældende, hvis jeg siger om en person, at *han er rød*, eller at *han er på vej ind i sit livs efterår*.

Associativt indhold er altså forudsætningen for de mere skiftende betydninger i ord – og vi udnytter det først og fremmest i sprogets *ikke-seriøse* funktion: når vi leger med sproget, når vi udtrykker følelser via sproget, når vi vurderer de ting, vi taler om osv.

Positiv og negativ vurdering i associativt indhold

De sproglige associationer, som dukker op i associativt ordindhold, har tit noget at gøre med en *vurdering*, en vurdering, som i sin mest generelle form indebærer en skelnen mellem godt og ondt, mellem det *positive* og det *negative*. Vi har her eksempler på at en positiv eller negativ association har fæstnet sig i et enkelt ord og er blevet et konstant element: tager vi ordene *hund*, *køter* og *vovse* (som har samme begrebsmæssige indhold), vil ingen dansker vel være i tvivl om, at mens *hund* er 'neutralt', er *køter* 'negativt' og *vovse* 'positivt'.

Men i langt de fleste tilfælde vil de positive eller negative associationer først opstå i den sammenhæng, som ordene anbringes i. Og faktisk er det slet ikke så ualmindeligt, at ét og samme ord, placeret i forskellige tekstlige eller situationsmæssige sammenhænge, kan opnå både positivt og negativt associativt indhold; det er eksempler af denne art, jeg skal beskæftige mig med i det følgende: jeg skal starte med et enkelt eksempel på, at ét og samme ord (eller begrebsindhold) giver forskellige associationer på forskellige sprog, og derefter skal jeg igen med et enkelt eksempel illustrere, at samme klasse af lyd kan danne udgangspunkt for både positive og negative

associationer; som det tredje punkt vil jeg sige lidt om spændingen mellem positivt og negativt i anvendelsen af tabuord – og endelig skal jeg give eksempler på, hvordan en forfatter kan udnytte dobbelte associationer til farvetillægsord i beskrivelser af en romanperson.

Den dumme ged og den søde ged

På tysk er ordet *ged* åbenlyst behæftet med negative associationer: det ses af diverse faste ordforbindelser som *dumm wie eine Ziege* (*dum som en ged*), *mager wie eine Ziege* (*mager som en ged*) og *neugierig wie eine Ziege* (*nysgerrig som en ged*) – de negative associationer har her fæstnet sig i sproget, sandsynligvis betinget af en opfattelse af geden som »den fattige mands ko«.

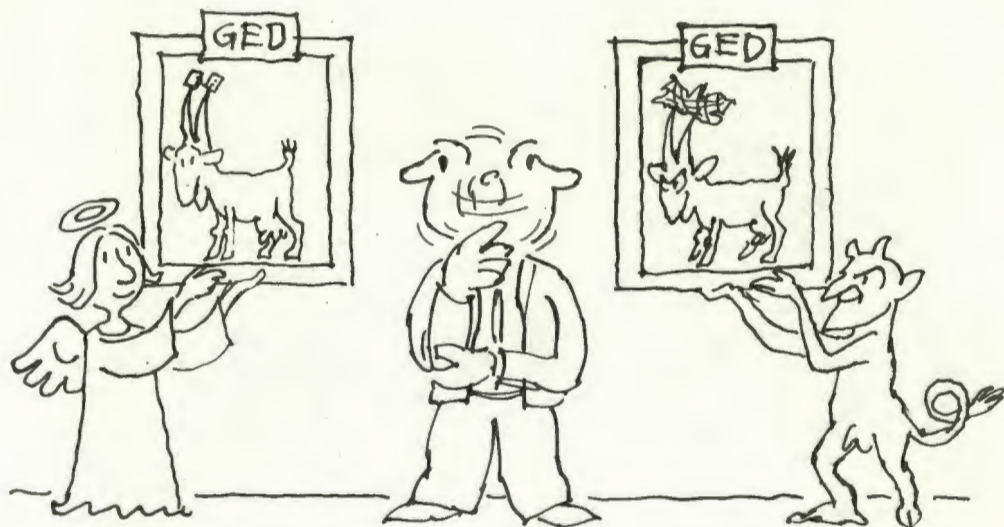
På russisk, derimod, er *ged*, som hverken begrebsmæssigt eller realistisk adskiller sig fra den tyske *ged/ged*, ligeså åbenlyst udgangspunkt for positive associationer: det ses blandt andet af, at russisk *ged* kan anvendes som betegnelse for en ung pige – en betegnelse, som indebærer kærlige og altså positive overtoner.

Eksemplet illustrerer det ikke usædvanlige fænomen, at et givet begrebsindhold i én kulturel sammenhæng kan give negative associationer, i en anden positive associationer.

Den onde drage og den gode bjørn

Det er temmelig almindeligt at operere med forskellige associationer til forskellige klasser af lyd – nogle ser ud til at gælde for adskillige sprog, andre ser ud til at være mere specifikke.

For eksempel har jeg en fornemmelse af, at danske ord, som begynder på *sn-* eller *sl-*, påfaldende tit giver negative associationer (hvis det da ikke drejer sig om udpræget neutrale ord), jævnfør for eksempel *sladre*, *slam*, *slambert*, *slap*, *slaske*, *slesk*,

slibrig, slim, slubre, slud, slum, slunken, slyngel, slæng, sløse, sløv, snadre, snage, snask, snedig, snerpe, snerre, snert, snige, snoldet, snorke, snu, snude, snusk, snyde, snylte, snøbel, snøvl.

En mere generel modsætning synes at gøre sig gældende mellem »mørke« vokaler (dvs. åbne bagtungevokaler som for eksempel det åbne *a*) og »lyse« vokaler (dvs. snævre fortungevokaler som for eksempel *i*): de mørke vokaler associerer negativt til noget dystert og skæbnsvangert og farligt, positivt derimod associerer de til noget trygt og varmt og blødt; de lyse vokaler giver positive associationer til noget lyst og let noget intimt og kærligt, men kan også give negative associationer til noget skrøbeligt og usikkert, noget skarpt og koldt.

Disse modsætninger udnyttes i poetisk sprogbrug, men også i eksempelvis eventyr. Når Astrid Lindgren i »Brødrene Løvehjerte« kalder sin uhyggelige drage for *Katla* (det ville bestemt være naturstridigt at kalde den **Kitli*), føles det lige så rigtigt

som når en stor og venligsindet bjørn i et eventyr kaldes for *Bamse* (for den kunne da ikke hedde **Bimse?*).

Tabuord: det forbudte og det dagende

Tabuord er et velkendt fænomen i mange sprog; de udspringer af, at et samfund over et længere tidsrum etablerer nogle faste tabuområder – for eksempel religion, sex, tarmfunktioner, sygdom og død. Tabuet giver sig udtryk i, at nok må vi tale om ting, der falder ind under disse områder, men vi skal tale om dem på en ganske bestemt måde, så vi ikke risikerer at påkalde »de højere magter«: vi kan godt i pænt selskab anvende ord som *samleje*, *afføring*, *afsjælet legeme*, *psykose* og *homoseksuel* – men vi må ikke bruge bestemte synonymmer til disse ord, synonymmer, som selve tabueringen forbyder mig at give eksempler på. I den sammenhæng må det indskydes, at en mindre gruppe sprogbrugere godt kan vende op og ned på opfattelsen af positivt og negativt, således at de

»grimme« ord bliver »pæne« og vice versa – men det ændrer ikke selve tabufunktionen.

Ikke desto mindre anvender de fleste af os faktisk tabuord – for eksempel, når vi bander og svovler og bruger forstærkende kraftudtryk. Dette vil jeg kalde den banale brug af tabuord. Men der findes også en anden brug af tabuord, som udnytter dobbeltheden i tabuering: det dobbelte består i, at man ved brug af tabuord på én gang gør noget grimt og forbudt (og derved fremkalder negative associationer), men samtidig driver magi ved direkte at påkalde de højere magter, der regerer i tabuområdet (og dette vil jeg kalde positive associationer).

Lad os tage et eksempel: hvis en homoseksuel person bevidst bruger ordet *bøsse* om sig selv i stedet for det »pæne« *homoseksuel* eller det endnu »pænere« *homofil*, så får vi i min opfattelse en spænding mellem negative og positive associationer: på den ene side siges der noget forbudt, måske farligt – på den anden side ligger der en opfordring til at se de højere magter i øjnene. På samme måde kan man forestille sig ordet *sindssyg* anvendt som erstatning for det »pænere« *psykotisk*.

Lidt fikst formuleret kan vi måske sige, at spændingen mellem negativt og positivt i disse tilfælde består i en negativ holdning fra modtagerens side (nemlig respekt for tabuet) og en positiv holdning fra afsenderens side (forsøg på at bryde tabuet).

Under alle omstændigheder bevirker denne spænding og vekselvirkning mellem negativt og positivt, at tabuordene indgår i hurtige processer: det, som er »grimt« i dag, kan være »pænt« i morgen – og omvendt.

Lolita i rødt: livsbekræftende og dødbringende

Mit sidste eksempel på positive og negative sproglige associationer er Vladimir

Nabokovs brug af nogle bestemt farvetillægsord i romanen »Lolita« (samtlige citater er lånt fra Mogens Boisens oversættelse).

Personen Lolita beskrives som *smånymfe*; ordet er vel i sig selv neutralt, men kommer i romanen til at betegne en dobbeltnatur, sat sammen af lige dele godt og ondt. Denne spænding finder tydeligt udtryk i de farvetillægsord, som bruges til at karakterisere Lolita: det drejer sig påfaldende tit om *rød*, *brun* og *lyserød*, og desuden indgår en række ord, som associerer til netop disse farver, jævnfør *efterår*, *æble(have)*, *oktober*, *vin*, *rose*, *solbrændt*, *rubin*, *ild* osv.

Jeg har plukket følgende eksempler ud (der er mange flere):

- s. 56 *Den dag var hun iført en yndig bomuldskjole . . . lyserød, ternet med mørkere lyserødt . . . og holdt i de hule hænder et meget smukt, banalt, paradiserødt æble . . .*
- s. 63 *. . . hun havde en sart hud af den slags, der bliver rød og betændt af gråd . . . jeg elsker ganske simpelt-hen denne nuance af Botticelli'sk lyserødt, det rosenfarvede skær om læberne . . .*
- s. 65 *. . . (jeg) dykkede lige ind i en bunke krøllet tøj, der havde rørt ved hende. Der var navnlig en lyserød, luftig, let forrevedt kjole . . .*
- s. 110 *Hun var lutter roser og honning, iført sin muntreste sommerkjole med et mønster af små røde æbler, og hendes arme og ben var varmt gyldenbrune med rifter som småbitte punkterede linjer af koagulerede rubiner . . .*
- s. 125 *. . . mit begær efter Lolita, brun og lyserød, blussende og besudlet . . .*
- s. 133 *Der skulle have været popler, æbler, en forstadssøndag. Der skulle have været en ildopal, der opløstes*

indenfor en ringkranset sø, en sidste skælven, en sidste farveklat, bindende rød, sviende lyserød, et suk, et barn, som krympede sig . . .

s. 181 . . . for der er ikke noget mere konservativt end et barn, navnlig et pigebarn, om hun så er den mest rødhårede og solbrændte, den mest mytedannende smånymfe i okto-
bers æblehavedis . . .

s. 199 . . . hendes pigede lugt og navnlig det livløse ansigt med dets mærkelige rødme og friskmalede løber. Noget af det røde havde efterladt pletter på hendes fortænder, og jeg blev slået af en uhyggelig erindring . . . en ung prostitueret . . . som havde netop sådanne røde, lidt udstående kinder og en død mamsen og store fortænder og et lille stykke snavset rødt bånd i sit brune hår . . .

s. 264 Et par tomme høje. Briller med lyserød fatning . . . Hun var iført en brun ærmeles bomuldsjakke . . .

s. 272 Hun var kun det svage violette pust og vissebladsække af den smånymfe . . . et ekko på kanten af en rød kløft, med . . . brune blade, som kvalte bækken . . .

Selve farven rød og dermed ordet *rød* kan på den ene side give positive associationer til 'liv', 'vitalitet' og 'kærlighed' – på den anden side negative associationer til 'fare' og 'ødelæggelse'. Farven lyserød opfatter vi som en blanding af rød og hvid, hvor sidstnævnte ofte symboliserer 'renhed' og 'uskyld'. Farven brun opfattes som en blanding af rød og sort, hvor sidstnævnte ofte symboliserer 'fordærvethed', 'uhygge' og 'død'. Vi kan skematisere:

POSITIV	FARVE	NEGATIV
'renhed' 'uskyld'	HVID	
'barnlighed'	LYSERØD	'banalitet' 'vulgaritet'
'liv' 'kærlighed'	RØD	'fare' 'ødelæggelse'
'varme' 'ømhed'	BRUN	'snavs' 'forrådnelse'
	SORT	'uhygge' 'død'

Når Nabokov således næsten udelukkende bruger dels *rød*, som har udpræget dobbelte associationer, dels mellemfarverne *brun* og *lyserød*, som ved at være mellemfarver i endnu mere udpræget grad giver dobbelte associationer, kan det i beskrivelsen af personen Lolita ikke undgå at øge spændingen mellem smånymfens positive egenskaber – det barnlige, det rene, det vitale – og hendes negative egenskaber, nemlig det fordærvede, det farlige og det dødbringende. Selve denne spænding udkrystalliseres i en enkelt passage i bogen, jævnfør

s. 44 . . . *denne smånymfes dobbeltnatur . . . denne blanding hos min Lolita af øm, drømmende barnlighed og en slags vild vulgaritet, der stammer fra den frække smarthed i annoncer og*

filmbilleder, fra ubestemt lyserødhed hos halvvoksne stuepiger i det gamle land (. . .) og fra meget unge skøger forklædt som børn i provinsbordeller. Og alt dette blandes atter med den vidunderlige pletfri ømhed, der siver gennem moskus og mudder, gennem snavs og død . . .

Nabokov bruger uhyre sjældent farvetillægsordene *sort* og *hvid* i beskrivelsen af Lolita. Til gengæld anvender han ved nogle enkelte lejligheder farvetillægsordet *grå*: Det fremhæves flere gange, at Lolita har grå øjne, Lolita er ved en enkelt lejlighed iført en grå kjole – og Lolita dør til sidst i den opdigtede by Gray Star. Gråt er en blanding af sort og hvidt og dermed en blanding af det absolut onde og det absolut gode: ringen er sluttet.

Brita Lønstrup, født 1946
undervisningsassistent ved
Slavisk Institut, Århus Uni-
versitet

Sproghistorie

Det første nummer af dagbladet Politiken udkom onsdag den 1. oktober 1884. Forud for denne begivenhed havde redaktionen udsendt en reklame, hvorefter det fremgik, at det var Politikens opgave at være »Organet for den højeste Oplysning i det danske Folk«. At man ikke derfor holdt sig for god til også at beskæftige sig med dagligdagens mindre skelsættende hændelser, ses bl.a. af første nummers side 2. Her rapporteres i notitsform om livets gang i København: en »paa Gasværksvejen boende Dugmagers Hustru« har ved en fejltagelse drukket karbolsyre, i en have på Lille Strandvej blomstrer et pæretræ for anden gang i år, en blikkenslagersvend er blevet overfaldet af en kollega og en smedesvend, der tildelte ham »en saakaldet Skalle«, to »Fruentimmer, der var meget beskænkede«, er blevet afhentet på Fælleden af politiet. Her finder man også, under overskriften »Mosaik«, følgende notits:

En Del Personer blev i Gaar noterede af Politiet, deriblandt en Dreng, der havde kastet en brændende kinesisk Pistol efter en Dame, der gik ned af en Trappe i Skindergade, en Jomfru i Prinsessegade, der havde kastet noget Unævneligt ud af sit Vindue, og en Kusk, der skøndt der var sat Afviserbræder paa Børsbroen, desuagtet forsøgte at kjøre over den.

Det er jo i sig selv interessant. Og det bliver ikke mindre interessant, når man først begynder at se nærmere på sproget. Naturligvis kan vi nikke genkendende til det; det er dansk, vi forstår det. Men alligevel skiller sproget i denne kun ca. 100 år gamle notits sig betydeligt fra det sprog, vi er fortrolige med i dag.

Retskrivningen er måske det mest iøjnefaldende, men nok alligevel det mindst overraskende. Det kommer ikke bag på os, at vi her finder *aa*, ikke *å*, og at navneordene har store begyndelsesbogstaver. Men vi finder også stort begyndelsesbogstav i et tillægsord, der er brugt som navneord: *Unævneligt*. Og i detaljer kan der iagttages flere afvigelser fra nutidens praksis: *skøndt*, *kjøre*, *-bræder*. De to sidste kunne måske give anledning til at fundere over, om der engang har været et grundlag i udtalen for at fastlægge netop disse stavemåder.

Bøjningsforholdene er der ikke meget påfaldende ved; men de fleste vil nok føle det noget gammeldags, at personerne blev *noterede*, ikke *noteret*.

Mere spændende er sætningsbygningen. Hele notitsen er formet i én sætning. Det ville den ikke have været, hvis dens indhold var blevet gengivet i moderne dagbladssprog. Trods længden er sætningen ganske overskuelig, men mod slutningen stiller forfatteren dog krav til sin læser, som en moderne journalist næppe ville stille: placeringen af en bisætning, *skøndt der var sat Afviserbræder paa Børsbroen*, mellem grundledet *der* og udsagnsleddet *forsøgte* ville ikke være god tone i nutidig journalistik.

Men mest påfaldende er vel ordforrådet. Et ord som *desuagtet* er nu pensioneret, og *Afviserbræder* er afløst af en anden betegnelse. Den så skændigt forulempede kvinde er naturligvis en *Dame*, mens hendes kønsfælle med de misforståede renlighedsbegreber fastholdes i sin sociale position som *Jomfru*, hvad enten det nu her be-

tyder 'hushjælp' eller '(ældre) ugift kvinde'; og deres tidligere omtalte tørstige medsøstre betegnes som *Fruentimmer*. Vi kender stadig ordene, men deres status i sprogets betydningssystem har ændret sig kraftigt. Teksten rummer også et eksempel på en ordforbindelse, som nu er helt glemt: *kinesisk Pistol*. Det er ikke svært at regne ud, at der må være tale om fyrværkeri, om en kineser; men i dag ville vi ikke drømme om at anvende ordet *pistol* i den forbindelse.

Notitsen kan give anledning til endnu flere refleksioner, bl.a. over, hvad en datidig avisredaktion kunne finde kommunikationsværdigt; og over stilen; og over begrebet sproglig anstændighed: der skal unægtelig adskilligt mere til, før man nu om stunder regner noget for *Unævneligt*.

Midt i alle forskelle mellem dengang og nu kan man dog finde et måske ligefrem opmuntrende vidnesbyrd om konstans. I lighed med et overvældende flertal af nutidige skribenter kan forfatteren af den gamle notits ikke finde ud af at skelne mellem *ad* og *af*. Han skriver *ned af en Trappe* og *ud af sit Vindue*, og det skulle jo hedde *ad*. Så der er altså noget, der ikke er idel omskiftelighed.

Sproghistoriens opgave

Sproget ændrer sig. Det er sproghistoriens opgave at gøre rede for disse ændringer, ikke blot registrere dem, men også forklare dem. Den forpligtelse gælder over for alle sider af sproget, dets bygning, dets brug: udtale og stavning, bøjning og ledstilling, ordforråd og betydning, genre og stil. Men rigtignok har visse dele af studieområdet nydt større bevågenhed end andre.

Det er ingen selvfølge, at sproghistorien absolut skal beskæftige sig med meget gamle sprogtrin. Sproghistorien sker omkring os, vi er selv en del af den, og det er en lødig forskningsopgave at studere spro-

gets ændring inden for fx den sidste menneskealder. Men mange udviklingslinier tegner sig først tydeligt i det lange perspektiv. Derfor er det normalt sådan, at sproghistorikeren tager sit udgangspunkt i det ældste sprogtrin, han kan skaffe sig viden om eller i hvert fald have velbegrundede formodninger om.

Spekulationer over sproget og sprogets udvikling er utvivlsomt lige så gamle som menneskeheden selv; men en egentlig sproghistorisk videnskab blev først etableret, da der omkring år 1800 blev sat skik på studiet af sproglægtskab. Før den tid havde man holdt sig til at postulere slægtskab mellem sprog på grundlag af en umetodisk sammenstilling af tilfældige ligheder i – navnlig – ordforrådet, en højst upålidelig fremgangsmåde, der da også førte til de ejendommeligste resultater. Nu modnedes erkendelsen af, at det sikre holdepunkt for udredningen af sproglægtskab måtte være faste, regelbundne overensstemmelser inden for bøjnings- og lydsystemet. Sådanne faste overensstemmelser mellem beslægtede sprog fremtræder klarere, jo længere tilbage mod den fælles kilde sprogene kan følges, og det blev derfor afgørende vigtigt at studere sprogene i den ældste form, hvori de var bevaret. Fra dette studium førte to veje. Man kunne fastholde det formål at afdække sproglægtskab, inddrage stadig flere sprog i undersøgelsen og på den måde arbejde sig stedse længere tilbage mod et fælles grundprog; det blev opgaven for den sammenlignende sprogvidenskab. Eller man kunne udnytte sin viden om ældre sprogtrin som grundlag for undersøgelse af et sprogs eller en sproggruppes udvikling op gennem tiden; og det blev opgaven for sproghistorien.

Ved siden af den sammenlignende sprogvidenskab og sproghistorien var der endnu en disciplin, der fik sit afgørende gennembrud i det 19. århundrede, nemlig

fonetikken eller lydlæren. Fonetikkens succes fik konsekvenser for sproghistorien. Når der inden for den sammenlignende sprogvidenskab i høj grad blev arbejdet med regelbundne lydlike overensstemmelser mellem beslægtede sprog, og når fonetikken var i stand til at levere et fremragende apparat netop til beskrivelse af lydlike forhold, var det helt naturligt, at sproghistorien tog fat på den del af sin opgave, der angik lydudviklingen. Sproghistorie blev altså i meget vid udstrækning lydhistorie. Inden for lydhistorien er der tilvejebragt en større mængde viden end inden for noget andet af de områder, som sproghistorien skal tage sig af, og til studiet af lydudviklingen har de vigtigste af sproghistorikernes metodiske drøftelser knyttet sig. Derfor er det naturligt i resten af denne artikel at opholde sig mest ved det lydhistoriske område, skønt sproghistorie er meget mere end lige netop lydhistorie.

Materialet

Hvordan bærer sproghistorikeren sig ad?

I princippet er sagen enkel nok: han samler sig et materiale, der spænder over så langt et tidsrum, som han har til hensigt at belyse; og det tolker han så.

I praksis tager sagen sig mere kompliceret ud.

Helt specielle problemer opstår der naturligvis, hvis man arbejder med et sprog, der aldrig er ført i pennen, som fx indiansprog. Gunstigere stiller tingene sig m.h.t. et sprog som dansk, der har en lang skrifttradition bag sig, fra runetid til nutid. Men også om de tidligt skriftfæstede sprog gælder, at der er huller i overleveringen. De ældste kilder har fx ikke optegnet hele datidens ordstof, og gang på gang er en dansk sproghistoriker derfor i samme situation som den kollega, der studerer indianske sprog: han må rekonstruere de

gamle former ved sammenligning med beslægtede sprog, ved tilbageslutning på grundlag af nutidige forhold, herunder ikke mindst dialekternes vidnesbyrd, osv.

Men den situation, der er den typiske for dansk, er dog den, at der foreligger et gammelt skriftligt materiale. Indsamling af dette materiale er et arbejde, der kræver tid og kræfter. Det stiller også på anden måde krav til sin mand. Han må fx kunne læse gammel skrift, og han må være skolet i tekstkritik, så han kan afgøre, hvilken læsemåde der har forrang, hvis afskrifter af samme tekst har varierende former af et ord.

Men alvorligere, fordi de ikke bare er et spørgsmål om det menneskeligt overkommelige, er de problemer, som knytter sig til det bevarede materiales karakter. De kan her illustreres ved hjælp af dansk; stort set er situationen den samme for alle sprog med lang skrifttradition bag sig.

For de ældste tiders vedkommende er man tvunget til at tage, hvad der findes. Men det materiale, som fx runeindskrifterne kan levere, er genremæssigt helt ensidigt, og også om de bogstavskrevne kilder fra middelalderen gælder det, at det er så som så med den genremæssige spredning. Gang på gang lades sproghistorikeren derfor i stikken. For at nævne et enkelt eksempel: de bevarede tekster gør det muligt for ham at studere, hvordan vore forfædre føjede ord sammen til sætninger, når de førte en lov i pennen, eller en lægebog, eller en opbyggelig betragtning; men han har forsvindende få muligheder for at danne sig et indtryk af, hvilken sætningsbygning de anvendte, når de digtede smådeviser eller kærlighedssange, og endnu færre, når det drejer sig om deres talesprog mand og mand imellem.

Forholdene ændrede sig eftertrykkeligt, da bogtrykkerkunsten holdt sit indtog. Fra og med det 16. århundrede flyder kilderne

 oghæn skal wæra ærlīc. oc thollic. æf-
 tær lānscaens wanæ. qwæmlīc oc dyr-
 lic oc opænbar swa at allæ mæn mughæ
 witæ oc undærstandæ hwat loghæn si-
 ghær. oc wæra ær scriuæn oc ær gørth æf-
 tær ens mans særlic wild. num æftær al-
 læ mæns thyrft thær i landæt w. ængi

Dette udsnit af et dansk lovhåndskrift fra ca. 1300 kan tjene til belysning af datidens smukke skrift og gode retskrivning. Der er tale om et brudstykke af fortalen til Jyske Lov. Her står: Loghæn skal wæra ærlīc. oc thollic. æftær lānscaens wanæ. qwæmlīc oc dyrlic oc opænbar swa at allæ mæn mughæ witæ oc undærstandæ hwat loghæn sīghær. oc wæra ær scriuæn oc ær gørth æftær ens mans særlic wild. num æftær allæ mæns thyrft thær i landæt w. ængi . . .

Og det betyder: »Loven skal være ærværdig og tålelig, efter landets sædvane bekvem og dyrebar, og tydelig, så alle kan vide og forstå, hvad loven siger. Ej heller skal den skrives eller gøres til gunst for nogen enkelt, men til alles tarv som bor i landet. Ingen . . .«

(Her gengivet efter Peter Skautrup: Det danske sprogs historie I, 1944, s. 278 og 344).

rigeligt, både de trykte og de skrevne, og nu blev efterhånden alle genrer repræsenteret. Men med tekstmassens opsvulmen til det umådelige rejser der sig et andet problem: nu er det simpelt hen ugørligt at tage hensyn til alt materiale, der må vælges – og det kan være svært at vælge.

Materialets bærekraft

Det materiale, der kan tilvejebringes, er altså behæftet med store svagheder, navnlig for de ældste, på mange måder mest spændende perioders vedkommende. Ironisk nok er materialet svagest under den synsvinkel, som har tildraget sig størst interesse, nemlig – som før nævnt – den lydhistoriske. Først fra det 18. århundrede er der i større udstrækning bevaret pålidelige oplysninger om udtalen af dansk, og vi skal helt op til vor egen tid, før det blev muligt at fastholde det talte ord på fonografvalser, grammofonplader og lydbånd.

Det ville have været dejligt at disponere over båndoptagelser af Gorm den Gamles sprog. Men når man ikke er så heldigt stillet, er man stort set henvist til at drage slutninger om udtalen på grundlag af et skriftligt materiale, og det er ikke så enkelt.

Der består ingen fysisk lighed mellem skrift og lyd; men det bogstavsystem, vi bruger, når vi skriver, og det lydsystem, vi bruger, når vi taler, er afspejlinger af et og samme sprog, og der er lighed mellem reglerne for kombinationer af bogstaver og for kombinationer af lyd, også et langt stykke vej faste forbindelser mellem bogstav og lyd, men jo absolut ikke nogen entydig overensstemmelse imellem dem.

Runeindskrifterne er skrevet med et alfabet, der ikke er videre læservenligt. Det er en hel videnskab for sig at finde ud af, hvilken lydværdi der i det enkelte tilfælde kan tænkes knyttet til et givet runetegn. Det ældste danske sprogstof i bogstavskrevne kilder optræder i breve og andre

optegnelser, der ellers er på latin. Hovedsagelig drejer det sig om navne, nu og da også om hjemlige modsvarigheder til et latinsk udtryk. Til dette materiale knytter der sig den usikkerhed, at det ofte synes skrevet af udlændinge, hvis kendskab til dansk ikke har været så godt, at de har kunnet præstere en pålidelig skriftlig gengivelse af et bestemt lydbillede.

Men da bogstavskriften for alvor blev taget i brug til nedskrivning af dansk, blev der fastlagt en efter alt at dømme fremragende ortografisk norm. Den retskrivning, vi finder i de ældste lovhåndskrifter (fra sidste halvdel af det 13. århundrede), er vistnok den mest konsekvente danske retskrivning, der nogen sinde har eksisteret, og den afgiver virkelig så bæredygtigt et grundlag for slutninger om udtale, som man kan ønske sig, når man nu ikke har bevaret prøver på talesprog.

Den høje grad af overensstemmelse mellem skrift og udtale, som tør antages for det ældste dansk skriftsprogs vedkommende, kan næppe have bestået i lang tid. Udtalen ændrede sig, men skriftsproget er efter sin karakter konservativt, og veluddannede skrivere vil være tilbøjelige til at fortsætte med at stave, som de har lært, uanset at udtalen ændrer sig. På væsentlige punkter blev stavningen ganske vist ajourført efter udtalen, men på andre, måske lige så væsentlige punkter lod skriften sig principielt ikke påvirke af ændringer i udtalen. Sådanne forhold skaber selvsagt problemer for en lydhistoriker, men helt chanceløs er han ikke: selv veluddannede skrivere kan komme til at vakle, når der er for stor afstand mellem skrift og udtale; og henimod middelalderens slutning optrådte der – i takt med, at skrivekyndigheden blev mere udbredt – flere og flere mindre trænede skrivere, der i høj grad var henvist til at forlade sig på deres øre. Resultatet blev diverse former for stavfejl, hvoraf

mange kan afsløre, at der har fundet en lydudvikling sted.

Nu kan man ikke uden videre hale en påfaldende stavemåde ud af en tekst og påstå, at den er et vidnesbyrd om en bestemt lydændring. Der er adskillige spilleregler, som skal overholdes. Man må se den pågældende stavemåde i sammenhæng med hele det ortografiske system i den tekst, den er hentet fra. Man må have et sikkert indtryk af skriverens uddannelsesniveau; bl.a. af hensyn til dateringen af en lydudvikling spiller det en rolle at vide, om skriveren hører til de skolede, der holder fast ved traditionen, eller til de uskolede, der lettere slumper til at afsløre en samtids udtale. Man må også vide, om teksten er præget af en dialekt; visse lydudviklinger sker tidligere i nogle dialekter end i andre, og nogle lydudviklinger har kun ramt bestemte dialekter. Endelig må man kende tekstens overleveringshistorie; en form, der helt ødelægger det billede, man ellers har set tegne sig, kan jo fx være fremkommet ved, at skriveren trofast har afskrevet en langt ældre tekst, eller at han har haft et fremmedsprogligt forlæg, som han ikke har fordansket med særlig energi.

Materialet må altså gennemlyses grundigt, og så kan det vise noget. Men der er ting, det aldrig kan vise. Et fænomen som det danske stød, den udtaleejendommelighed, der fx skiller *bønder* fra *bønner*, har således aldrig fundet udtryk i skriftbilledet. Og udtaleændringer, som alene angår en enkelt lyd, vil heller ikke altid kunne spores i et skriftligt materiale; det kan fx ikke fremgå af stavningen, at tungespidsr'et blev afløst af det bagtunge-r, som dansk rigsmål nu betjener sig af.

Tolkning af materialet

Når der er tilvejebragt et tilstrækkeligt og velbelyst materiale, kan man skride til næste fase i arbejdet, en tolkning af dette ma-

teriale med henblik på at fastslå, hvilke udviklinger der har fundet sted.

Det kan ske, at der tegner sig vidunderligt klare linier. Ikke mindst kan det være tilfældet inden for lydhistorien. Det var en stor og inspirerende oplevelse for det 19. århundredes banebrydende sproghistorikere at se, hvorledes lydudviklingen foregik med en konsekvens, der fik dem til at tale om undtagelsesløse lydlove. Betegnelsen lydlov er ikke heldig, og karakteristiken undtagelsesløs kræver en modifikation, men den idé, som lå bag den dristige formulering, viste sig i øvrigt videnskabelig frugtbar: når man først, i modstrid med trossætningen, havde konstateret, at der dog var undtagelser («Ingen regel uden undtagelse»), måtte det være ens pligt at gøre rede for, hvornår de fremkom («Ingen undtagelse uden regel»), og det resulterede i stor præcision i bestemmelsen af de betingelser, hvorunder en lydudvikling indtrådte eller, mod forventning, udeblev. Visse lyd, kunne man nu konstatere, havde kun udviklet sig på én bestemt måde; i dansk gælder det fx det gamle lange *a*, der blev til *å* overalt. Andre lydudviklinger var derimod betinget af naboskab med andre lyd eller af trykforhold. Således var naboskabet afgørende for udviklingen af det gamle bløde *g* efter vokal i dansk; forenklet sagt: det forsvandt efter *i* og *u* (*tie*, *flue*), det blev til *j* efter *e* og *ø* (*vej*, *høj*), og det blev til *w* efter *o* og *a* (*skov*, *lav*).

Men ved siden af de organiske lydudviklinger viste det sig nødvendigt at kalkulere med faktorer, der kunne bevirke brud på den lydrete udvikling. At den gamle datidsform *stal* blev til *stjal*, beror således ikke på en lydudvikling af *st-* til *stj-*, men på udgligning inden for bøjningssystemet: *stjal* har fået sit *stj-* i analogi med navne-måden *stjæle* og nutidsformen *stjæler*. Analogien er en vigtig faktor til forklaring af undtagelser fra den lydrete udvikling.

Den 1. Julii Klokken 4. om Morgenen var begge Floderne idun et Canon Skud fra hin anden / och bemødede sig paa begge Sider om Luven / de Danske den at vinde och den Svenske den at beholde / men som det paa vor Side ey vilde gelinge / gaf Her Admiral Juel Løffen med 3. Skud til Tegn at hand de Svenske forvarlede. Hanset nu de Svenske med deris Stycker vores heel læt kunde naae / och / som forbesmiødt / hafde Fordeelen af Vinden / Vores och om Natten formødelst Strømmen och Vinden snart en half Miil fra hin anden vare adspredte och kommen til Lee / vilde de Svenske dog ey komme nærmere och gjorde icke et Skud / førend Her Admiral Juel gief dem saa nær at de blef tvungen at svare / hvor paa strax i den anden Vending et Svensk Skib paa 60. Stycker / kom under Stefns paa Grund som Vice Admiralen med 5. Skibe vilde secundere / hvorved den Svenske Flode nogenlevis blef separerit

Pressemeddelelse om slaget i Køge Bugt 1677.

Der er andre, lån fx. Et k efter vokal blev i middelalderens løb til blødt g eller evt. w i dansk: *rige*, *savne*. At denne udvikling ikke har ramt et ord som *brøk*, skyldes, at ordet er lånt ind i dansk efter middelalderens udgang.

Hvad specielt angår et konglomerat som rigsmålet, kommer hertil yderligere en række komplicerende faktorer. I konkurrencen mellem forskellige dialektale former kan snart den ene, snart den anden dialekts former have sejret i rigsmålet. Eller udtaleformer kan fra ét socialt lag være trængt ind i et andet. I nyere tid er skriften også blevet en vigtig faktor i lydudviklingen. Efterhånden som alle har lært at læse og stræben efter en rigsmålsudtale er blevet stedse mere almindelig, har det været nærliggende for mange at lade skriftbilledet være vejledende for udtalen. Endnu i midten af sidste århundrede var *styrke* et godt rim på *mørke*. Det er det ikke længere, fordi udtalen af *styrke* er skruet tilbage til overensstemmelse med den stavemåde, som blev fastholdt i normen, skønt

den i adskillige hundrede år var ude af trit med udtalen.

Forklaringsmodeller og forklaringsniveauer

Noget har man udrettet, når man har gjort rede for dette indviklede spil af normaludviklinger og af de brud derpå, der skyldes analogi, lån osv. Men strengt taget har man dog ikke gjort stort mere end at registrere, hvad der faktisk har fundet sted eller i det mindste med god grund kan antages at have fundet sted.

Det er nærliggende at søge at komme i al fald et skridt videre, nemlig til afdækning af de mekanismer, der har bevirket ændringer. Dette spørgsmål har da også optaget forskningen meget, og der er i tidens løb givet forskellige svar på det.

Der var en tid, da man så det samlede forløb som resultat af en lang række enkeltudviklinger. Hvis vi fortsat henter vort eksempelmateriale fra lydhistoriens områder, vil det altså sige, at man ved længdesnit gennem sprogets historiske forløb

fastslog, at én lyd gennemgik visse udviklinger, en anden lyd andre udviklinger, osv.; og man forklarede disse udviklinger ved udtalemæssige forhold: visse træk i udtalen af en lyd kunne forstærkes, andre undertrykkes, så udtalen med tiden helt skiftede karakter; eller en lyd kunne i bestemte kombinationer påvirkes af sine naboer, evt. helt opsuges af en udtalemæssigt nærbeslægtet nabolyd. Der er fundet mange overbevisende delforklaringer efter disse retningslinier, men de fører ikke til et samlet overblik over forløbet.

I første halvdel af dette århundrede slog et andet forklaringsprincip igennem. Nu så man i stedet dynamikken i sprogudviklingen som systembestemt. For igen at ty til lydhistorien: da det gamle lange *a* i dansk ændredes til *å*, opstod der en helt ny enhed i inventaret af sprogets mindste byggeklodser, og så var det sproglige system ikke længere det samme. En ændring i et hjørne af systemet kan bevirke hele serieforskydninger inden for dette. Sådanne serieforskydninger kan ikke påvises ved længdesnit. De fremtræder først, når man sammenholder systemerne i sprogtilstande, der afløser hinanden, altså sammenligner resultaterne af en række tværsnit. Betragtningssmåden var ved sin betoning af helheden fremfor de enkelte dele et værdifuldt korrektiv til de tidligere herskende anskuelser. Den medførte øget opmærksomhed over for visse af de kræfter, der kan bevirke ændringer i sproget, fx tendenser til systemforenkling, men også tendenser til med nye virkemidler at opretholde vigtige modsætninger, der ellers trues af ophævelse. Betragtningssmåden – den strukturalistiske, som den kaldes – medførte også skærpet metodisk bevidsthed. Således har strukturalisterne klarere end andre formuleret det princip, at en form, fx en stavemåde, der evt. skal lægges til grund for en lydlig tolkning, ikke kan

vurderes løsrevet fra den sammenhæng, som den indgår i. Det havde adskillige af forgængerne nok haft en fornemmelse af, men langt fra alle.

Diskussionen er gået videre, stadig således, at det især er lydhistorien, der har tildraget sig opmærksomheden. Det er vanskeligt at give et sikkert billede af, hvor forskningen i øjeblikket befinder sig, men en enkelt hovedlinie kan skitseres. Med en ikke ganske retfærdig forenkling kan man sige, at den klassiske lydhistorie søgte årsagerne til lydudviklingen i lydene selv og i det menneskelige taleapparat, som frembragte dem, og at strukturalisterne i stedet lagde vægten på selve sprogets system, i og for sig løsrevet fra de mennesker, der brugte sproget. I nyeste tid opererer man med en model, der på sin vis forbinder de to betragtningssmåder, idet udviklingen opfattes som betinget af de to faktorer i sprogproduktionen, på den ene side den samlede (intuitive) viden, som den talende har om sit sprog, og på den anden side den måde, han bruger denne viden på, når han taler, eller med andre ord: hvordan han i sin sprogudøvelse anvender det sæt af regler, som han mere eller mindre ubevidst behersker. Ændringer i sprogudøvelsen, fx lydændringer, ses som følgevirkninger af ændringer i det underliggende regelsystem: nye regler kan tilføjes, gamle falde bort, der kan ske ændringer m.h.t. den rækkefølge, hvori reglerne tillempest, en regel, der har haft begrænset anvendelsesområde, kan udstrækkes til at gælde generelt, osv.

Det er for tidligt at tage endelig stilling til værdien af den nye betagtningssmåde. Man kunne fristes til at hævde, at den i grunden ikke rummer meget nyt, og at dens hidtidige resultater først og fremmest har været en strengere formalisering af noget, man længe har vidst. Men herimod kan det så indvendes, at den dog indlægger

sig fortjeneste ved at forankre sin opfattelse af sprogudviklingen i et helhedssyn på sprogproduktionen. Det har medført, at den med større energi end de nærmeste forgængere har beskæftiget sig med det helt centrale spørgsmål: hvad er grunden til, at sproget forandrer sig? Af de forslag, der alle tidligere har været bragt på bane – fx kulturberøring, konkurrence mellem forskellige geografisk og socialt begrænsede afarter af samme sprog, ændringer i samfundets organisation, overleveringen af sproget fra én generation til den følgende –, har den især været optaget af det sidste, børns sprogtilegnelse. Herved har den bidraget til at slå bro over kløften mellem den historiske sprogvidenskab på den ene side og sprogvidenskab, der arbejder under en samtidighedssynsvinkel, på den anden.

Det forklaringsniveau, som hermed er antydet, er mere ambitiøst end de tidligere nævnte. Det er sproghistoriens første, i sig selv fængslende opgave at udrede, hvad der faktisk er sket, og det kan nok give arbejde på fuldtid. Det er dens næste opgave at konstruere rimelige forklaringer på, hvorfor det i det enkelte tilfælde er gået, som det gik. Men i sidste instans er sproghistorien født til at tage livtag med et paradoks: Sproget er et middel til overførelse og lagring af kommunikation. Det må anses for hensigtsmæssigt, at et sådant redskab bevares intakt. Ikke desto mindre kan det iagttages, at sproget ændrer sig, selv over korte åremål. Hvorfor?

Sproghistoriens nytte

Når man skal argumentere for nytten af en bestemt videnskab, er det ikke ualmindeligt at pege på, at den er forudsætning for en række andre. Argumentets værdi står og falder med, om disse andre da kan anses for nyttige, og nyttige i banal forstand, altså noget med kroner og øre, er vel kun

de færreste humanistiske videnskaber. Måske har det derfor ikke den helt store effekt at nævne, at sproghistorien er grundlag eller redskab for adskillige andre fag, ikke blot de overvejende sproglige discipliner, som den indgår i samarbejde og vekselvirkning med, fx dialektforskning og navneforskning, men også alle de forskningsgrene, der arbejder med ældre tekster, fx historie og litteraturhistorie.

Men nyttespørgsmål er i bund og grund sagen uvedkommende. Sproghistorien dikteres ikke af nyttehensyn, den udspringer af en nødvendighed.

En menneskelig nødvendighed, al den stund mennesker ikke er historieløse skabninger. Det er ikke noget tilfælde, at sproghistorien af alle sprogvidenskabens discipliner er den, der har størst folkelig appel.

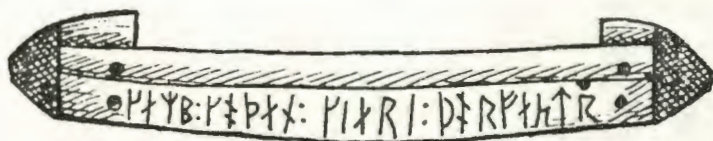
Og en videnskabelig nødvendighed. En af forgrundsskikkelserne inden for den traditionelle lydhistorie fremsatte den påstand, at der ikke gives nogen anden videnskabelig sprogbetragtning end den historie. Det synspunkt vil have svært ved at samle tilslutning i dag. Men er det på den ene side nødvendigt at afvise dette nærmest berygtede postulat, fordi det i sin kompromisløse formulering er aldeles uholdbart, vil det dog på den anden side være urimeligt at benægte, at den historiske dimension hører med til erkendelsen af sproget og dets væsen. Sprog er et forløb i tid, det kommer af noget og bliver til noget. Det system, der kan afdækkes på et givet tidspunkt, rummer i sig delssystemer, som peger bagud eller frem.

Hvis det kan anses for fornuftigt at stræbe efter at erkende sproget og dets væsen, ja, så er det fornuftigt at dyrke sproghistorie.

Poul Lindegård Hjorth, f.
1927
professor i nordiske sprog,
Københavns universitet.

Kilbar-stenen fra Hebriderne, den ældste vikingeindskrift i England. Indskriften lyder:
Efter Thorgerd, Stenars datter, er dette kors rejst.

Et kam-etui fra Lincoln med reklametekst: En god kam gør Thorfast.

(Begge illustrationer gengivet efter John Geipel: The Viking Legacy (1971)).